

DE MAN VAN VIJFTIG

Gevoel en levensbeschouwing in de vroege romantiek



Tom Tak
Zomer 2005

DE MAN VAN VIJFTIG

Gevoel en levensbeschouwing in de vroege romantiek

Tom Tak
Zomer 2005

Een onmogelijke liefde

Heftiges Pochen und Rufen an dem äussersten Tor, Wortwechsel drohender und fordernder Stimmen...

In de hand hebben we een novelle van de achttiende en vroeg-negentiende eeuwse dichter Johann Wolfgang von Goethe. Het is *Der Mann von fünfzig Jahren*, een liefdesdrama dat loopt als een trein. Dit verhaal maakt met andere novellen, beschouwingen over kunst, filosofie en maatschappijleer deel uit van een zeer complexe roman, *Wilhelm Meisters Wanderjahre, oder die Entsagenden*.¹ Een psychologische raamver telling die karakterontwikkeling met fijn gevoel voor detail levendig en fantasievol schildert. Goethe heeft er tot in hoge ouderdom aan gewerkt. Het thema van 'de man van vijftig' is een onmogelijke liefde. De hoofdpersonen moeten na een grote mislukking in hun leven, gevolgd door een langdurige periode van geestelijke ontred dering, proberen een nieuwe start te maken. Het onderwerp paste bij de geest van de tijd kort na de Franse revolutie. Het is romantische antropologie in verhaalvorm. Een levensleer voor mensen met voldoende gezond verstand. De toon blijft optimistisch, want ieder van ons kan zich altijd ontwikkelen.

Eigen grenzen kennen

In 'de man van vijftig' ontmoeten we enige niet onsympathieke figuren uit de hogere burgerklasse die meestal hun dagen vullen met aangename zaken. Onderhoudende conversaties, muziek, wandelen in een mooi park, genieten van goed verzorgde maaltijden, enzovoort. Echt opwindende gebeurtenissen vinden weinig plaats. In het begin kabbelt Goethes verhaal maar voort, overal heerst rust en vrede, maar plotseling slaat dan toch het noodlot toe, de mensen in de grootst mogelijke verwarring achterlatend.

In de eerste plaats is daar de majoor. Hij is al vijftig en een beetje jaloers op een vriend die zestig is en er nog uitziet als een veertiger. De oplossing van dit raadsel zit in een kastje gevuld met potjes en flesjes die middelen bevatten om het verouderingsproces te vertragen. En wie de schoonheidsmiddelen goed weet te gebruiken, kan zelfs weer jong worden. De majoor staat niet alleen uit bezorgdheid over zijn lichamelijke achteruitgang regelmatig voor de spiegel, er is met hem ook nog wat anders aan de hand. Zijn zuster heeft hem pas toevertrouwd dat haar dochter, de jonge en mooie Hilarie, op hem verliefd is gewor-

¹ Goethe, Werke, Hamburger Ausgabe, Band VIII, p. 167 - 224, citaat op p. 203

den. Niet te geloven! Hij, een oudere man, zou in de smaak vallen bij zo'n liefvallig jong wezen? Aanvankelijk vindt hij het idee hoogst ongepast. Het meisje zou beter kunnen kiezen voor zijn zoon Flavio die aan het begin staat van een glanzende carrière als officier. Ook zou door deze verbintenis het omvangrijke familiebezit bij elkaar kunnen blijven. Maar dan gaat de majoor toch twijfelen. Hij houdt zich graag op in de buurt van Hilarie. Zij kan hem ook zo lief aankijken en met een van de verjongingsmiddelen zou hij best het grijs bij zijn slapen kunnen wegwerken en mogelijk ook nog wat rimpels in het gezicht glad strijken.

Alleen Flavio vormt een reuze-obstakel. Hoe vertel je aan je zoon dat je een meisje begeert van zijn leeftijd? Met lood in de schoenen gaat de majoor naar hem toe. Hij vreest het komende gesprek zeer. Maar dan is de redding al nabij. Het lijkt wel alsof de duivel Mephistopheles, hoofdfiguur in Goethes Faust, even langs is geweest. De jongen blijkt totaal geen interesse te hebben in Hilarie. Hij hoort zijn vader niet eens aan, want hij is zelf smoorverliefd ... op een jonge weduwe. Opgelucht vertrekt de majoor weer. Het pad lijkt nu geëffend. Hem en Hilarie wacht een gouden toekomst.

Vanzelfsprekend loopt het anders af. Van de ene dag op de andere lijkt voor Flavio en de majoor de wereld in te storten. De weduwe ontpopt zich als een flirt. Ze heeft graag jonge mannen om zich heen, maar piekert er niet over om zich aan een van hen te binden. Als Flavio haar een aanzoek doet, wijst ze hem resoluut af. Hij is radeloos, wil vluchten, sterven. Verward staat hij bij zijn tante en niet op de stoep. Wat te doen? Een arts schrijft een flinke aderlating voor. Krachteloos, bleek en met afgewend gezicht ligt de jongeling nu op bed. Hilarie ziet voor het eerst hoe edel zijn gelaatstrekken zijn. Zij voelt medelijden met hem. Of is het meer? Voor het eerst twijfelt ze aan haar liefde voor de majoor. En deze? De majoor staat voor de spiegel en kijkt beduusd naar een gapend gat in zijn gebit. Er is een voortand uitgevallen. Een tweede zit los. Voor een ouder iemand die op vrijersvoeten gaat en nog van een jonge vrouw droomt, werkelijk een catastrofe.

Innerlijke tucht

Na de kortstondige illusie van een grote liefde is voor de majoor de ontzuivering pijnlijk. Hij moet ervaren dat een mens niet straffeloos aan een leeftijdsverschil van dertig jaar kan voorbijgaan. Er is een groot onderscheid tussen de majoor en een andere heldenfiguur van Goethe, de beroemde Faust, die ook tegen zijn grenzen aanloopt, maar niet wil berusten in zijn tekorten of onvolkomenheden.² Voor hem moet Mephistopheles, een afgezant van de duivel, met zijn toverkunsten het onmogelijke bewerkstelligen en de grens tussen werkelijkheid en schijn passeerbaar maken. Met de arme Gretchen, een kwezeltje waarmee Faust zo graag de liefde wil bedrijven, lukt dit maar ten dele. Pas aan

²Ibid., Band III, Faust I en II

het einde van het verhaal, in de *Bergschluchten* scène, als engelen de ziel van Faust nog net voor de poorten van de hel kunnen wegslepen, heeft Mephistopheles helemaal afgedaan.³

Bij de majoor gaat het anders toe. Niet de kwade duivel Mephistopheles geeft hem raad, maar de heilige priesteres Makarie, een geheimzinnige figuur, die vaak in Wilhelm Meisters Wanderjahre bij morele conflicten als raadgeefster opduikt. De majoor, zijn zoon Flavio en de liefvallige Hilarie moeten hun psychische en morele grenzen leren kennen, luidt haar boodschap. *Entsagung* is een thema dat in de werken van Goethe vaak terugkomt. Onthouding en tucht. Herkomst en bestemming van de bij hem romantische mens liggen in het duister, daartussen gaat dit sensibele wezen op zoek naar de zin van zijn bestaan door een juiste vorm te geven aan zijn betrekkingen tot de natuur en tot andere mensen. Leven betekent ook *Zwischen-Menschen-Sein*.⁴ Deze raad van Makarie, maar evenzeer van andere ‘ingewijden’ in Wilhelm Meisters Wanderjahre, zoals de wijze natuurfilosoof Montan en de Abbé, een religieuze moraalprediker, is voor iedereen bestemd die zelf iets van zijn leven wil maken.

Onthechting is eerst een bitter moeten, dan pas komt het inzicht. Voor een gevoelsmens en levensgenieter als de majoor is het opgeven van de aantrekkelijke Hilarie een langdurig en smartelijk proces. Goethe beschrijft het vol humor. Denk alleen maar aan de smakelijk vertelde verjongingskuur die de majoor aanvankelijk vol overgave ondergaat. Tegenwoordig zouden wij van een psychologie van het ouder worden spreken. Een aandachtsgebied dat in de tijd van Goethe nog ontgonnen moest worden. De beschrijving van de verandering van menselijke betrekkingen met de leeftijd. En de ontdekking dat de altijd voortgaande wisselwerking tussen denken en doen ook aan de oudere mens nog volop kansen biedt om aan het onvermijdelijke een eigen gezicht te geven. *Denken und Tun, Tun und Denken, ... Beides muss wie Aus- und Einatmen sich im Leben ewig fort hin und wider bewegen; wie Frag und Antwort sollte eins ohne das andere nicht stattfinden.*⁵

Voor een romanticus als Goethe beweegt de ziel zich in een polair krachtenveld. Deze polariteit verschijnt als denken en doen, eenzaamheid en gemeenschap, onthechting en hartstocht, rationaliteit en irrationaliteit. Maar er is ook nog een verticaal krachtenveld. Goethe spreekt van *Steigerung*. Innerlijke tucht maakt een kwalitatieve sprong in de ontwikkeling mogelijk. De zieneres Makarie lijkt hiervoor te zijn geboren. Zij brengt heil, sticht waarheid. Zij roept de mensen op het gebied van het tragische te verlaten en deel te nemen aan de goddelijke orde van de kosmos.

³Ibid., Band III, p. 356 e.v.

⁴Ibid., Band VIII, Anmerkungen, p.527

⁵Ibid., Band VIII, p. 263

Romantische gevoeligheid

Het onzichtbare dat aan het aardse leven een nieuwe glans geeft. De wereld en onszelf beschreven in metaforen. Woorden of uitdrukkingen als teken voor iets dat niet-verbaal gegeven is. Duitse sehnsucht naar het eeuwige en oneindige. Het verlangen van Engelsen, Keats en Shelley, naar de *spirit of Beauty*. Ziedaar, de canon van de vroege romantiek in de achttiende en begin negentiende eeuw, een gevoelsstroming die zich verzette tegen het normalisme van classicisme en verlichting.

De romantische gevoeligheid blijft dikwijls stemming, soms neemt zij de vorm aan van een wereld- of levensbeschouwing. In het eerste geval verheft het ik zichzelf tot norm, in het tweede onderwerpt het zich aan een hogere macht, een scheppende geest, een tweede 'volmaakt' Ik, zoals bij Goethe, Schiller en Hölderlin.

In Wilhelm Meisters Wanderjahre zijn de personages in de eerste plaats verteller van het eigen ik. Niet in de buitenwereld, maar in de binnenwereld zoeken zij de weg naar het absolute. Hun ziel geheel vervuld van liefde en medelijden. Het eeuwige zullen zij nooit bereiken, daarvoor zijn de beperkingen en tekortkomingen van de zintuigen en het verstand te groot, blijft er ook bij de sensibele mens nog te veel zelfzucht. Het absolute is er voor Makarie en de andere romanhelden alleen symbolisch. Door dichterlijke vergelijkingen wil voor hen de aardse werkelijkheid soms met een 'hogere' samenvallen en deze voor een ogenblik zichtbaar voorstellen. Voorwaarde is een gespannen, op één punt gerichte aandacht, die in een flits *das Nichts zu Allem* maakt. ⁶

Gemeenschap

Gesellschaft bleibt eines wackern Mannes höchstes Bedürfnis. ⁷ Alleen de mens die zijn egoïstische verlangen weet te beperken en uit volle overtuiging werkzaam is in het belang van een gemeenschap, heeft een goed geweten en vindt innerlijke rust. Zo luidt de boodschap van Goethe.

Vol gloed beschrijft hij in Wilhelm Meisters Wanderjahre enige utopische sociale projecten. Dromen van ideale saamhorigheid. Complementair aan deze beschouwingen is een existentieel opvoedkundig essay met oerbeelden van humaan leven, getiteld *Die pädagogische Provinz*, dat ook te vinden is in de Wanderjahre. ⁸ Denken en leven worden hier als één gezien. Tezamen met de sociale projecten geeft Die pädagogische Provinz ons een idee van Goethes romantische natuurvoorstelling van ontwikkeling. De mens is voor hem een 'mogelijkheidswezen' (Martin Heidegger). Met woorden van Goethe: *Das Leben-*

⁶Ibid. , Band VIII, p. 24

⁷ Ibid., Band VIII, p. 391

⁸ Ibid., Band VIII, p. 149 e.v.

gehört den Lebendigen an, und wer lebt, muss auf Wechsel gefasst sein. ⁹ Wilhelm Meisters Wanderjahre is dan ook een echte ontwikkelingsroman.

De inhoud van Die pädagogische Provinz gaat terug op ideeën van sociale beïnvloeding en karaktervorming bij Plato, Rousseau en Pestalozzi. Deze ideeën zijn meer heuristisch dan dogmatisch van aard. Jongeren moeten in de gelegenheid worden gesteld zelf waarheden en regels te vinden. Kennis van het ik wordt vrijmoedig gelieerd aan kennis van het gehele universum. *Weise Männer lassen den Knaben unter der Hand dasjenige finden, was ihm gemäss ist.* ¹⁰ Opvoeders mogen wel proberen de omwegen een weinig te bekorten die hun pupillen vaak nemen.

Voor zijn pädagogische Provinz vond Goethe een voorbeeld in het werk van de Zwitserse sociaalpedagoog Philipp Emanuel Fellenberg. Deze stichtte in 1799 in de buurt van Bern een opvoedingsinstituut dat bekendheid kreeg in geheel Europa. Fellenberg combineerde een agrarische opleiding met gymnasiale vorming. Hoofd en handen. Zijn leerlingen kwamen uit alle milieus. Evenals Rousseau in diens *Emile ou de l'éducation* droomde hij van een betere maatschappij door natuurlijke en rechtvaardige opvoeding. Alleen als alle mensen zich vrij kunnen ontwikkelen wordt het mogelijk de sociale afstand van de armen tot de machtigen en rijken te verkleinen. In de tijd dat Fellenberg leefde, liep de huisindustrie ten einde. Ambachtlieden, vooral spinners en wevers, werden door de komst van de stoommachine en de daarmee gepaard gaande industriële revolutie massaal in hun bestaan bedreigd.

Ook Goethe houdt zich in Wilhelm Meisters Wanderjahre met deze schaduwkant van de moderne vooruitgang bezig. In zijn roman gaan pupillen, waarvan de opvoeding is voltooid, van de pädagogische Provinz over naar de Auswandererbund, een vereniging van idealisten met landbouwgrond in Amerika, of zij vinden emplooi in een Europees kolonisatieproject. Wat Goethe beschrijft zijn sociale utopieën. Gemeenschapsvorming houdt hij voor net zo belangrijk als religieuze en kunstzinnige vorming. Niet één mens kan op den duur helemaal genoeg hebben aan zichzelf. *Gesellschaft bleibt eines wackern Mannes höchstes Bedürfnis.* ¹¹

Goethe bespreekt ook een tegenontwerp van het sociale droombeeld van de Auswandererbund. Een plan dat in vergelijking met de idealen van dit genootschap welhaast een antiutopie is. Een verlichte, maar ook autoritaire bestuursambtenaar, genaamd Amtmann, sticht een meubelfabriek om in zijn district nieuwe werkgelegenheid te creëren. Er mag in deze fabriek alleen maar op een door hem bedachte manier worden gewerkt. Hier bij het binnengaan legt een arbeider zijn persoonlijkheid helemaal af. Tijdens de werkuren is hij niet meer dan een onmisbare schakel in een ketting die bestaat uit louter rationeel

⁹ Ibid., Band VIII, p. 27

¹⁰ Ibid., Band VIII, p. 148

¹¹ Ibid., Band VIII, p. 391

gestuurde handelingen. Het begin van lopendebandwerk. Culturele verheffing van de arbeider, zoals bij de Auswandererbund, vindt de Amtmann niet behoren tot de taak van een industrieel.

Het verhaal van de Amtmann laat zien hoe precair het evenwicht is tussen persoonlijk leven in een kleine gemeenschap met haar intieme relaties en het verrichten van zakelijk gestructureerde arbeid in grote anonieme groepen. Kan bij het eerste de dagelijkse gang van zaken nog gevoed worden door idealen die een appel doen op de gehele mens, bij het tweede staat het leven helemaal in het teken van noodzakelijkheid en wordt er veel uiterlijke dwang toegepast. De industrialisatie, die met de verlichting is meegekomen en een grote ommekeer bewerkstelligde in de geschiedenis van Europa en Amerika, werd door de Amtmann als een onvoorwaardelijke keuze voor een verregaande mechanisatie van de samenleving uitgelegd.

Slot

In Wilhelm Meisters Wanderjahre zien we twee ingenieus met elkaar verknoopte verhaallijnen. De ene bestaat uit alledaagse geschiedenissen, zoals de liefdesgeschiedenis van Hilarie, Flavio en de majoor, de andere uit spreuken, vermaningen, levenswijsheid van geestelijke raadslieden, priesterlijke figuren door Goethe in de hele roman royaal ten tonele gevoerd. Een ontwikkelingsroman, want het gaat over bewustzijnsontwikkeling en sociale leerprocessen, die evenzogoed bildungsroman zou kunnen heten. Persoonlijke geschiedenissen van vervolmaking, of juist het tegendeel, van ontwikkeling die vastloopt. Ook van utopisch denken en ontgoocheling. Van aanpassing en weigering. Een vormingsroman die grenst aan de autobiografie.